

Beschouwingen over de smetideologie in de vroege Middeleeuwen

*Aanzet tot historisch onderzoek*¹

A. Demyttenaere*

Er zijn drie manieren, minstens, om de relatie geschiedenis-antropologievolkskunde te benaderen: een formele, een sociaal-beschrijvende en een illustrerende manier.

Formeel gesproken wordt een wetenschap van een andere wetenschap afgegrensd of door een verschillend object of door een verschillende methode. Aangezien geen enkel object van antropologie of volkskunde (sociologie, sociale psychologie, enzovoorts) formeel buiten het studieveld van de geschiedenis valt en aangezien de geschiedenis voor de bestudering van dit object geen enkele methode uitsluit, zijn antropologie en volkskunde (sociologie, sociale psychologie) niets anders dan historische disciplines. Karl Marx († 1883) schreef dat er maar één enkele wetenschap bestaat, namelijk de wetenschap van de geschiedenis, welke twee op elkaar betrokken zijden heeft: de geschiedenis van de mensen en de geschiedenis van de natuur². Of en hoe de natuurgeschiedenis, de 'historia naturalis', met de mensengeschiedenis in verband staat is hier niet de kwestie, maar op het terrein van de zogeheten cultuurwetenschappen is de geschiedenis inderdaad, althans dat beweer ik, de enige wetenschap³.

Maar sociaal beschrijvend gesproken zijn 'geschiedenis', 'antropologie' en 'volkskunde' geen grootheden welke een apart ideëel bestaan kennen, los van de mensen die er de voortzetters, voortbrengers of dragers van zijn⁴.

Deze mensen — historici, volkskundigen en antropologen — zijn in min of meer afzonderlijke citeergemeenschappen georganiseerd. Onder een citeergemeenschap versta ik een verzameling van voornamelijk elkaar citerende mensen, binnen bepaalde tradities opgeleid, beschikkende over een specifiek arsenaal van technieken, instrumenten, boeken. De leden van een dergelijke gemeenschap hebben meestal een eigen 'volksgeloof' (kentheoretische premissen), een

*Wetenschappelijk medewerker aan het Historisch Seminarium van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

stelsel van gunstige en ongunstige vooroordelen omtrent andere citeergemeenschappen, een geheel van spreuken en zegswijzen, typische stokpaarden en idolen, een eigen ritueel waarin ofwel de verering van de voorouders ofwel de opstand van de zonen tegen de oervader tot uitdrukking wordt gebracht, hun eigen onderlinge twisten, stamhoofden, tovenaars, randfiguren en zondebokken⁵.

Als met deze twee standpunten ook onderzoeksnormen worden verbonden, dan kan dit ons tot ondoelmatig gedrag bij concreet onderzoek verlokken. In het formele standpunt schuilt het gevaar dat men, blind voor de feitelijke kansen van onderzoek, een utopisch ideaalbeeld van de (geschied)wetenschap ontwerpt en onuitvoerbare regels produceert. Het sociaal beschrijvende standpunt daarentegen, kan iemand verleiden om zich kritiekloos in een gevestigde situatie te wentelen — wat feitelijk gebeurd is, gebeurt of niet gebeurt, wordt dan de norm — al kon bijvoorbeeld contact met andere citeergemeenschappen de aanwezige kennis zeer verruimen. Het hanteren van de beide normen tezamen kan de gevaren van twee kanten verminderen en een vruchtbaar evenwicht scheppen.

Er werd mij gevraagd de relatie geschiedenis-antropologie-volkskunde op illustrerende manier te behandelen, liefst met voorbeelden 'uit de sfeer van het huwelijk'. Ik wilde dit niet doen zonder eerst, aan de hand van deze beknopte algemene beschouwing, uit te leggen wat ik wil illustreren: men kan zonder een uitgewerkt model van een nieuwe globale wetenschap te verzinnen, op zeer concrete punten de routine der citeergemeenschappen doorbreken. Vragen, concepten en gegevens van 'andere' disciplines — op andere adressen te vinden zeggend — kunnen de historicus creatief prikkelen en de bestanddelen uitmaken van zijn historisch werk. Men verwachtte hier nochtans geen onweerlegbare definitieve beweringen en geen volgroeid verhaal, wel enkele schetsen om richting te geven aan verder onderzoek.

Thans wil ik uw aandacht vragen voor de volgende zesde-eeuwse tekst, een fragment uit 'Omtrent de Wonderdaden van Sint Martinus':

'Een vrouw uit Berry had een mismaakte zoon tot leven gewekt, zijn knieën zaten aan zijn buik, zijn hielen vormden één geheel met zijn onderbenen, zijn handen zaten vast aan zijn borst en zijn ogen waren gesloten. Hij geleet eerder op een soort monster dan op een mens. Velen konden hem niet aanschouwen zonder in een lach te schieten en toen aan de moeder werd gevraagd waarom een dergelijk wezen uit haar was voortgekomen, bekende zij wenend dat hij verwekt was op zondagnacht. Daar zij hem niet durfde te doden zoals de

gewoonte is van moeders [in dergelijke gevallen] voedde zij hem als een gezond kind op. Opgegroeid gaf zij hem aan bedelaars; ze namen hem, zetten hem op een kar en voerden hem rond om aan het volk ten toon te stellen en streken door hem heel wat inkomsten op... Mannen, gij die huwelijken sluit, weest op uw hoede. Het volstaat zich op andere dagen aan wellust over te geven, brengt deze dag in lof aan God, onbezoedeld, door. Want als het mocht gebeuren, worden hieruit kreupelen of epileptici of leprozen geboren' 7.

Aldus Gregorius van Tours (+ 595). In zijn opvatting dat coïteren op zondagnacht een kroost met ongunstige organische beelden veroorzaakt, stond hij niet alleen. Caesarius van Arles (+ 542) schrijft in een sermoen:

'Vóór alles, niemand bekenne zijn echtgenote telkens een zondag of een andere feestdag aanbreekt. En telkens als de vrouwen hun menstruatieperiode hebben moet hetzelfde in acht genomen worden. Zoals de profeet zegt: 'Een vrouw in haar menstruatie zult gij niet benaderen'. Want als men een vrouw in menstruatietijd bekent of zich op een zondag of op gelijk welk ander feest niet kan onthouden, zullen diegenen die dan worden ontvangen als ofwel leprozen, ofwel epileptici of zelfs als duivelbezetenen worden geboren. Wie dan ook leproos is, wordt meestal niet uit wijze mensen, die op andere dagen en op feestdagen de zuiverheid onderhouden, geboren maar uit ongetletterde plattelandsmensen ('rustici') die zich niet weten te onthouden. Waarlijk broeders, als dieren zonder verstand zich niet bezoedelen dan op een welbepaalde en geregelde ('wettelijke') tijd, hoeveel te meer moeten mensen, die naar Gods beeld zijn geschapen, dit naleven'?' 8

Caesarius van Arles brengt nieuwe elementen aan: niet alleen het coïteren op zondag maar ook op andere liturgische feestdagen en het coïteren tijdens de menstruatieperiode, heeft kwalijke fysische effecten. In deze twee teksten zit het volgende betekenischema:

coïteren	op zondag op feestdagen tijdens menstruatieperiode	}	lichamelijke en mentale krankheid.
----------	--	---	---------------------------------------

Minder gelukte exemplaren van de menselijke soort ontstaan tevens door het plegen van 'incest'. In de verzameling kerkelijke verordeningen, aan Benedictus Levita toegeschreven, en opgesteld rond het midden van de negende eeuw, kan men het volgende lezen:

'Er is vast gesteld dat zij die wensen te trouwen, openbare huwelijken zouden sluiten, want in heimelijk gesloten huwelijken stapelen zich vaak groeienderwijs, zware zonden op, zowel wat betreft bruiden die anderen zijn toegewezen als wat betreft de verwante of, wat erger is, bloedverwante huwelijken. Uit deze huwelijken worden immers gewoonlijk geboren: blinden, kreupelen, bultenaars, schelen en anderen besmeurd met lelijke smetten... Maar nadat dit alles (voorwaarden voor huwelijks geldigheid) goed bevonden is en er geen beletsel is, moet de vrouw, als ze maagd is, met de zegen van de priester, zoals in het sacramentarium staat, en na raadpleging van deugdelijke lieden, openbaar en niet in het geheim tot echtgenote worden genomen: opdat er uit hen door Gods barmhartigheid, goede kinderen worden geboren en niet dergelijke kinderen, zoals hierboven vermeld'⁹.

Het schema kan met dit nieuwe element worden aangevuld:

coïteren	op zondagen op feestdagen tijdens menstruatieperiode met verwanten	} lichamelijke en mentale krankheid
----------	---	--

Afschrikwekkende bultenaars, schelen, kreupelen, blinden, leprozen en meestal door hun moeders omgebrachte, zo niet door hun omgeving bespotten, monsterkinderen of kinderen met andere lelijke vlekken besmeurd, ontspruiten aan de coïtus die niet ten gepaste tijde of met de gepaste mensen geschiedt. Want het onheilspellende gevolg ontspringt niet aan het coïteren als zodanig, maar aan het coïteren op de vigilie's van zon- en feestdagen, tijdens de menstruatieperiode, en aan het coïteren met bepaalde bloed- en aanverwanten. Het komt eigenlijk hier op neer: het verbreken van een bepaalde orde — bezoedelen geheten ¹⁰ — ontketent lichamelijke en geestelijke rampspoed, of omgekeerd, lichamelijke en geestelijke rampspoed verwijst naar een verbroken orde, een besmette situatie. Het schema ziet er als volgt uit:

<i>De orde</i>	<i>wordt verbroken = bezoedeling</i>	<i>besmette situatie</i>	<i>kwelijke effecten</i>
zondagen feestdagen menstruatieperiode verwanten	coïteren		lichamelijke en mentale krankheid

Als we dit schema in zeer algemene termen stellen — alleen de onderlijnde delen lezen — dan kunnen we dit in een aantal vroegmiddeleeuwse teksten terugvinden¹¹. Volgens een bron in de negende of de tiende eeuw liet koning Dagobert III (†715/29), na een nachtelijk visioen en een belofte aan de Heer, zijn lange nagels knippen en zijn haar afscheren:

‘En van die dag tot op de huidige dag bleef dit slaapvertrek zo, niet verontreinigd door enige bezoedeling van mens of dier, daar geen mens het zou gewaagd hebben daar te verblijven, en ook geen dier; wie daar binnen zou gaan, zou krank of dood naar buiten worden geslingerd’¹².

Nadere bezinning op de structuur van dit betekenischema

Zonder kennisneming van antropologische literatuur, met name van M. Douglas en vooral van J. Cazeneuve¹³, zou ik misschien over dergelijke teksten heen lezen, misschien had ik er nooit deze betekenisformatie in herkend. Aan de hand van ‘antropologische’ en ‘volkskundige’ gegevens wil ik nu deze formatie — voornamelijk de plaats hierin van de menstruatie — nader belichten. De overtuiging dat coïteren tijdens de menstruatieperiode fysieke en geestelijke letsels teweeg bracht, was gedurende eeuwen en op zeer verschillende plaatsen vrij algemeen.

Ford en Beach hebben in hun *Patterns of Sexual Behaviour* 190 samenlevingen, en hun eigen moderne Amerikaanse, met elkaar vergeleken. Een van hun conclusies was dat er een ‘bijna universeel verbod is op geslachtsgemeenschap met een menstruerende vrouw’. Volgens hen ‘lijkt het taboe te steunen op een algemene houding tegenover menstruatiebloed waarbij dat wordt beschouwd als een materie die is verbonden met ziekte of fysiek letsel’¹⁴. De aard van dit letsel kan zeer verschillen. Zo zal volgens de Lepcha (Eurazië) de man welke gemeenschap heeft met een menstruerende vrouw, lange tijd ziek en onnozel zijn. Volgens de Mataco (Zuid-Amerika) krijgt een dergelijke man pijn in de lendenen en hoofdpijn¹⁵. De missionaris-etnograaf H.A. Junod schrijft in 1927 over het bantoe-geloof, dat, als een man coïteert vóór er acht dagen na het eerste vloeien zijn verlopen, zijn penis inkrimpt zodat hij niet meer kan urineren en na korte tijd sterft. ‘Velen zijn op die wijze omgekomen’¹⁶. Volkskundige gegevens doen vermoeden dat gelijkaardige opvattingen ook in onze westeuropese samenleving lange tijd verspreid waren. In 1851 deelde J.H. Snoep ons betreffende Wolfaartsdijk (Zeeland) mee, dat daar de opvatting gold dat ‘als de

coïtus wordt uitgeoefend tijdens de vrouw menstrueert, zal het kind rood haar hebben' ¹⁷. A. De Cock, in zijn *'Spreekwoorden en zeggwijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk'* in 1911 deelt mee: 'Thans denkt men bij Vlamingen en Walen dat vrouwen bezwangerd tijdens hun maandzuivering, rosharige kinderen voortbrengen' ¹⁸. Men moet dit niet al te licht opvatten: in 1911 is rood haar niet de mode. Rood haar is 'Judashaar', 'heksenhaar', en 'Roode baard, schelmenaard' ¹⁹.

Het geloof in de krachtdadige werking van het menstruatiebloed en van de menstruerende vrouw, zowel ten goede als ten kwade, lijkt gedurende eeuwen en op zeer verschillende plaatsen vrij algemeen te zijn geweest.

De Tsjoektsjen (Eurazië) menen dat een vrouw tijdens de menstruatie haar man moet vermijden omdat haar adem hem kan bezoedelen en zijn vaardigheid als jager aantasten ²⁰. H.A. Junod schrijft dat voor de Bantoe's stukjes van het kleed van een menstruerende vrouw, tot witte as herleid, in een drank vermengd aan een zieke kon worden gegeven. 'De zieke geeft veel bloed over en terwijl de penis zich uitzet, is hij genezen' ²¹. Elders schrijft Junod dat bij deze Bantoe's vijf à zes fysiologische gegevens als bijzonder gevaarlijk gelden omdat zij als grote bewerkers der bezoedeling gelden: het menstruatiebloed, de geboortevloed, ziekte, dood en de geboorte van tweelingen ²². In *'Uit Friesland's Volksleven van vroeger en later'* (1896) schrijft Waling Dijkstra: 'Als vrouwen onder sommige omstandigheden over jonge koolplanten stappen, zal daardoor de rups worden geweerd' ²³. In 1941 deelde men aan J. v.d. Meer uit Hemrik mee dat een menstruerende vrouw of meisje 'door den boer door de kool kunnen worden gestuurd, om een rupsenplaag te voorkomen'. Tevens dat een menstruerende vrouw of meisje 'nooit bij den slacht aanwezig mag zijn, daar het vlees spoedig zal bederven en het bloed zal stollen' ²⁴. Ook in de vroeg-middeleeuwse kerk leefde, behalve het geloof in de rampzalige gevolgen van coïteren tijdens de menstruatieperiode, het geloof in de krachtdadige werking van het menstruatiebloed.

Bisschop Isidorus van Sevilla (+ 636), wiens opvattingen wij letterlijk terugvinden bij Hrabanus Maurus (+ 856), schrijft in de tijdens de Middeleeuwen zeer verspreide *'Etymologiae'*:

'... door contact met dit (menstruatie)bloed kunnen de vruchten niet kiemen, de most verzuurt, de gewassen kwijnen weg, de bomen verliezen hun onrijpe vruchten, het ijzer verroest, koperen voorwerpen worden zwart. Als de honden ervan eten, worden ze tot dolheid gebracht, asfaltlijm dat noch door ijzer, noch door water wordt

opgelost, lost zich vanzelf op als het door dit bloed wordt bezoe-
deld'²⁵.

Maar anderzijds heeft dit bloed een vruchtbaarmakende werking:

'... het zaad, in de moederschoot ontvangen, vormt zich in het li-
chaam door een bepaalde warmte der ingewanden en door
besproeiing van menstruatiebloed'²⁶.

Onder de vele 'heidense' gebruiken die in het begin van de elfde eeuw
nog van kracht zijn, hoort de aanwending van menstruatiebloed als
stimulans voor de liefde:

'Deed gij, wat sommige vrouwen plegen te doen, ze nemen hun
menstruatiebloed, mengen het met voedsel of drank en geven het hun
mannen te eten of te drinken, om door hen meer te worden bemind?
Als gij dit gedaan hebt, 5 jaar boete'²⁷.

We kunnen hier van een betrekkelijk algemeen betekenischema
spreken, d.w.z. dat een aantal algemeen waarneembare verschijnselen
geïnterpreteerd worden volgens dit schema waaraan dan een 'univer-
seel' psychologisch reactiepatroon ten grondslag ligt.

In de waarneembare sfeer verschijnt het menstruatiebloed in een
andere vorm, en naar het einde van de vloeijing toe, met een
donkerder kleur dan gewoon bloed; het is, zoals zweet en sperma,
een lichaamsafscheiding²⁸, iets wat ongewild en oncontroleerbaar uit
het lichaam vloeit²⁹. De menstruatiecycclus begint en eindigt op een
bepaald tijdstip in het leven der vrouw en onderscheidt haar als
zodanig gedurende een lange periode van haar leven niet alleen van
de man maar ook van haar oudere en jongere soortgenoten³⁰.

Het menstruatiebloed verschijnt als iets wat in de psychologische
sfeer blijkbaar onwennigheid veroorzaakt, als een vreemsoortig,
geheimzinnig element dat aan een stabiele, controleerbare en
begrijpelijke orde ontsnapt, als anomalie. Het menstruatiebloed is
'numineus', ongeveer in de zin waarin R. Otto in zijn *'Das Heilige'*
het numineuze bepaalde, als een mysterium tremendum et fasci-
nans'³¹. Het numineuze kan wegens zijn ongewoonheid onwennig
maken en enerzijds een afweerreactie oproepen maar anderzijds de
geheimzinnige krachten van een wereld-buiten-deze-normale-orde in
zich bergend, als magisch object ter verwerving van specifieke doel-
einden worden gebruikt.

Als we deze algemene betekenisformatie toepassen op onze vroeg-
middeleeuwse en andere teksten, dan wordt het begrijpelijk waarom
het menstruatiebloed enerzijds vernietigende, anderzijds creatieve

eigenschappen kan vertonen. Verder wordt het linkerkolommetje van ons visueel schema inzichtelijker. Door incest worden twee niet bij elkaar horende werelden met elkaar vermengd, wordt wanorde ontketent. 'onreinheid' (welke in tegenstelling met de onreinheid van de menstruatieperiode tevens morele onreinheid impliceert). Zon- en feestdagen vertegenwoordigen heilige tijden die, apart gezet van de gewone alledaagse tijd, voor de transcendente God van de nieuwe religie zijn gereserveerd. Het wordt enigszins begrijpelijk waarom zulke verschillende elementen als heilige tijden en menstruatieperiode onder elkaar vallen: beide fasen zijn, hoe verschillend ook, numineus. (Ook het slaapvertrek waarin Dagobert III zijn haar en vingernagels liet afknippen behoort tot de sfeer van het numineuze.) We herschrijven het schema op volgende wijze:

<i>De orde van het numineuze</i>	<i>wordt verbroken = besmetting</i>	<i>besmette situatie</i>	<i>besmetting</i>
heilig (rein) + zon-, feestdagen verwantschapsbanden	coïteren	onrein	lichamelijke en mentale krankheid
onrein — menstruatieperiode	coïteren	onrein	

Een dergelijk schema ontstaat door de betekenisheppende activiteit van de mens; het is geen gegeven dat ontspringt aan zijn biologische constitutie. Nochtans fabricceert het individuele subject deze betekenissen niet in oppermachtige ongeconditioneerde vrijheid maar afhankelijk van zijn biologische en cultuurgegeven affectieve en sociale situatie. Dit betekenischema moet dan ook in functie van deze situatie worden beschouwd.

Nadere bezinning op de functie van dit betekenischema

Op drie nauw met elkaar verweven vlakken — cognitief, affectief en sociaal — heeft dit schema een ordenende werking.

Het is een meestal onberedeneerde poging allerlei anomalieën, d.w.z. vreemde, onverwachte, niet met elkaar kloppende cognities, tot een consistente orde samen te voegen. Immers, te grote inconsistentie in de verschillende delen van het wereldbeeld werkt psychologisch onaangenaam, veroorzaakt onwennigheid en die wil men, wordt verondersteld, tot een minimum herleiden of totaal verdrijven. Inconsistentie en onwennigheid ontstaan tevens wanneer de sociale omgeving een te grote afwijking vertoont met het eigen bestaansbeleid: dan dient het betekenischema om, afhankelijk van de

machtsverhoudingen, eigen overtuigingen en gedrag aan de omgeving aan te passen of, omgekeerd, de omgeving naar het eigen bestaansbeleid om te buigen. Zo beknopt en algemeen gesteld lijken dit ongetwijfeld vage beweringen die nadere illustratie behoeven. Immers het cognitief inconsistente, het affectief onwennige en het sociaal wanordelijke kunnen — afgezien van biologisch bepaalde gelijkenissen — verschillen per individu, groepering en cultuur. Daarom enige concrete voorbeelden.

In 601 schrijft paus Gregorius († 604) naar aartsbisschop Augustinus van Canterbury:

‘Men moet de vrouw die haar menstruatie krijgt, niet verbieden de kerk binnen te gaan, want men kan haar niet ten kwade rekenen dat de natuur het overvloedige afscheidt en het zou niet rechtvaardig zijn dat men haar de toegang tot de kerk ontzegd op grond van iets wat zij tegen haar wil ondergaat. We weten immers over de vrouw in het evangelie, die aan bloedvloeïing leed, dat zij ootmoedig de Heer achternaliep, zij raakte de zoom van zijn kleed aan en onmiddellijk week de ziekte van haar. Als deze vrouw met een bloedvloeïing op lofwaardige wijze het kleed van de Heer mocht aanraken, waarom mag een vrouw in menstruatie 's Heren kerk niet betreden? ... Men moet haar niet verbieden de communie te ontvangen in deze dagen. Wanneer een vrouw dit uit grote schroom niet durft, dan moet men ze loven; wanneer ze het echter doet mag men ze niet veroordelen. Het is eigen aan rechtschape geesten ook daar in zekere zin schuld te erkennen, waar geen (persoonlijke) schuld is, omdat vaak zonder schuld gebeurt, wat uit de schuld voortkomt; zoals wanneer wij honger hebben, wij zo zonder zonde eten, uit de schuld immers van de eerste mens komt het voort dat wij honger hebben.

De menstruatieperiode betekent geen schuld voor de vrouwen omdat het hier gaat om een natuurlijk proces. Maar dat de natuur zelf zo bedorven is, dat hij zonder enige wilsakt bevekt schijnt, deze bedorvenheid komt uit de (oer)schuld. In deze bedorvenheid der natuur zoals hij door het oordeel (Gods) geworden is, kan de menselijke natuur zich zelf kennen en de mens die de schuldige daad vrijwillig heeft begaan, draagt onvrijwillig de schuldenlast.

Wanneer de vrouwen bij zichzelf te rade gaan en dan gedurende de menstruatieperiode het niet wagen tot het sacrament van het lichaam en bloed des Heren toe te treden, dan zijn zij omwille van hun juiste overdenking te loven; wanneer ze echter een vroom leven plegen te leiden en uit liefde het sacrament willen ontvangen dan mag men ze niet weerhouden’³².

Hier verschijnt geen simpele verdeling tussen rein en onrein, goed en kwaad; allerlei ingewikkelde verbindingen vlechten zich tussen deze categorieën. Paus Gregorius die dit zelden bewust intentioneel gemaakte betekenischema op het vlak van de redenering brengt, poogt het schema rein/onrein te integreren in het schema goed/kwaad. De menstruatieperiode wordt als bezoedeling beschouwd, en als symptoom van de door de oerschuld geperverteerde natuur, al is er van persoonlijke schuld geen sprake. In haar waarneembare verschijning is de vrouw uitdrukking van deze geperverteerde natuur. Zonder dat hier van schuld sprake is, wordt zij als apart onrein wezen geclassificeerd³³. Uit deze brief blijkt ook dat er een vraag is gerezen of het al of niet geoorloofd is of een vrouw tijdens haar menstruatieperiode ter kerke mag gaan (Niet alleen begrippen worden geordend, ook gedrag wordt gereguleerd). Het antwoord van de paus is zeer dubbelzinning, maar hij helt toch over naar een negatieve beantwoording van de vraag: 'Wanneer een vrouw uit grote schroom dit toch niet durft te doen, dan moet men ze loven, wanneer ze het echter doet, mag men ze niet veroordelen'.

In feite echter werd dit de vrouw meestal verboden. Jonas van Orléans († 843) schrijft dat, hoewel de joodse wet voor het christenvolk niet geldt — deze joodse wet dient immers op geestelijke wijze te worden begrepen — er nochtans enkele voorschriften zijn die naar christelijke gewoonte, met behoud van het geestelijke begrip van deze voorschriften, naar (de letter van) de wet tot nu toe worden onderhouden. Dit betreft bijvoorbeeld de regel dat menstruerende vrouwen zich 'in de meeste kerkprovincies omwille van de onreinheid des vleses uit de kerk verwijderd houden'³⁴. Rein en onrein mogen niet met elkaar worden vermengd.

Het gaat om een ordening van de innerlijke *en* de uiterlijke wereld. Zo deed de clericale elite der vroege Middeleeuwen een poging om het maatschappelijke leven onder toezicht te houden en naar eigen inzicht te formeren, de ontrustwekkende gevaren werden daarbij op een voor de hand liggende manier aangewend. Wie vrees zaait, oogst macht³⁵. De geciteerde tekst van Benedictus Levita³⁶ past op klemmende wijze in de kerkpolitieke tendens om huwelijk en gezin onder controle te krijgen. Tot het midden van de achtste eeuw was het huwelijk een bijna exclusieve familiale aangelegenheid, maar de kerk poogde het zoveel mogelijk openbaar te maken. De synode van Verneuil in 755 schreef voor: 'dat alle leken, zowel vrijen als onvrijen, in het openbaar huwen'³⁷. Op een rijksconcilie in 796/797 van Friuli in Italië werd het iedereen verboden 'heimelijk en dievelings een huwelijk te sluiten'. Men moet eerst een onderzoek instellen bij de bureu

of de notabelen van de plaats om te zien of er geen verboden verwantschapsgraad in het spel is, en de priester daarvan op de hoogste stellen³⁸. In de verzameling van Benedictus Levita wordt openbaarheid van de huwelijksluiting bepleit en dit in de kerk tenoverstaan van het volk, na gebed en zegening door bisschop of priester. Dit wordt immers verplichtend geacht 'volgens de wet en volgens het evangelie'. De onheilspellende vreeswekkende gevolgen van incestueuze omgang wordt hier als beïnvloedingstechniek aangewend om het huwelijk van familiale tot publiek-kerkelijke aangelegenheid om te vormen.

Korte bezinning op de verbroekeling van dit schema

Het is duidelijk dat dit schema niet onuitwisbaar op het menselijke lijf geschreven staat: we nemen er met enige verbazing kennis van en we zijn niet meer in staat om de wereld volgens dit schema te ordenen. Nochtans was het, zoals gezegd, gedurende eeuwen en op zeer verschillende plaatsen van kracht.

Wat is er dan gebeurd dat dit schema niet alleen voor West-Europa maar ook steeds meer voor de gehele wereld heeft afgedaan? (De samenlevingen die Ford en Beach hebben vergeleken gaan tot het voorbije verleden behoren.) Twee belangrijke feiten die samenhangen met de microscopische observerende benadering van de wereld zijn hier van beslissende betekenis geweest:

1. De ontdekking van ziekte-verwekkende organismen (zoals bacteriën en virussen);
2. De ontwikkelingen in de embryologie waarbij o.a. de samenstelling van de menstruatievloeistof en haar juiste plaats ten opzichte van de bevruchting werd bepaald.

Via de door hemzelf geconstrueerde microscopen, van betere kwaliteit dan alle vroegere gekende, had Antoni van Leeuwenhoek (+1723) bacteriën en eencelligen ontdekt en beschreven. Het is echter pas in de negentiende eeuw dat Pasteur (+1895) proefondervindelijk heeft aangetoond dat deze de oorzaak konden zijn van besmettelijke ziekten, zoals de ziekte der zijderupsen (1865) en de hondsdolheid (1885)³⁹. De objectiverende, 'instrumentele' manier van waarnemen en de ontdekkingen van Pasteur, zijn medewerkers en navolgers hebben de ideeën aangaande rein/onrein ingrijpend veranderd: terwijl het vroeger onmogelijk was rein/onrein met ziekte-verwekkende organismen in verband te brengen, is het nu onmogelijk, beter gezegd zeer moeilijk, zich nog een wereld zonder bacteriën (met andere manieren van spuwen, neussnuiten, wassen, kuchen, enzovoorts) in te denken. Deze

ontwikkeling heeft zich in een kleine honderd jaar voorgedaan en ook de kennis en de benadering van de embryologie is in korte tijd veranderd. Zo werd de eerste microscopische waarneming van spermatozoïden door de medische student te Leiden Jan Ham gedaan en door Van Leeuwenhoek met talrijke waarnemingen uitgebreid⁴⁰, maar Buffon (+ 1778) beweerde nog dat de zogeheten zaaddiertjes ook in menselijke excrementen te vinden waren⁴¹ en tot de jaren 1850 beschouwden fysiologen spermatozoïden als parasieten⁴². Zeker tot op het eind der zestiende eeuw werden in medische tractaten allerlei niet-observabele eigenschappen aan het menstratiebloed toegeschreven. Volgens Levinus Lemnius uit Zierikzee, hofarts van koning Eric XIV van Zweden (1560—1568) zou een spiegel beslaan door de adem van de menstruerende vrouw en om dezelfde reden zou de glans van bloedkorallen sieraden verloren gaan⁴³. En zoals bij de geciteerde vroegmiddeleeuwse auteurs worden hier fysiek gedeformeerde en stompzinnige of gekke kinderen veroorzaakt tijdens de menstruatie⁴⁴. Men kan zich hier afvragen in hoever en tot wanneer de medische tractaten dergelijke betekenischema's hebben overgezet in de 'taal der wetenschap'. (Men bedenke dat S. Freud aan een andere bezoedeling, de masturbatie of 'zelfbevlekking', op grond van geen enkele observatie, negatieve organische effecten toeschreef⁴⁵.) De opvattingen in medische tractaten, in handboeken van vrouwelijke hygiëne, het volksgeloof en de volkspraktijken daaromtrent zijn een mogelijk onderzoeksobject voor een interdisciplinaire werkgroep⁴⁶. Men kan nagaan in hoever de wetenschap dat de menstratievloeistof, medisch gezien, zuiver ('steriel') is en na de vagina te zijn gepasseerd geen ziekteverwekkende kiemen bevat en de wetenschap dat de vrouw tijdens de menstruele cyclus onvruchtbaar is, verschuivingen in denken gedragsschema's teweeg bracht⁴⁷.

Dames en heren, de mensen sterven en weten weinig. De zaken welke ik hier naar voren heb gebracht roepen geen eenvoudige problemen op en zijn niet door één 'discipline' te onderzoeken. We bevinden ons nog steeds in arbitrair van elkaar gescheiden onderzoeksvelden en, al is het zeker mogelijk dat geïsoleerde ontwikkeling nuttige specialisatie in de hand werkt, dit kan ook bekrompen verstarring en een rem voor kennisvermeerdering betekenen.

Wat ligt er meer voor de hand dan het onbetrouwbare en fragmentaire karakter van onze kennis naar vermogen te verminderen en nutteloze grenzen te overschrijden?

Zusammenfassung

Dieser Aufsatz wil den Zusammenhang von Geschichte, Anthropologie und Volkskunde an Hand eines Beispiels illustrieren. Es ist keine voll ausgewachsene Darlegung, sondern eine richtungsweisende Skizze für weitere Forschungen. Die Meinung, dass der Koitus während der Menstruation körperliche und geistige Schäden mit sich bringt lässt sich in mehreren frühmittelalterlichen Texten belegen. Diese Meinung war während Jahrhunderten und an sehr verschiedenen Orten, und nicht nur in der westlichen Gesellschaft lebendig. Diese quasi universelle Meinung wird hier mit allgemeineren Meinungen über rein/unrein in Zusammenhang gebracht.

Das hier zu Tage tretende Bedeutungsschema konnte nur durch zwei wichtige 'moderne' Tatsachen geändert werden: 1. die Entdeckung krankheitserzeugender Organismen; 2. die Entwicklungen in der Embryologie.

Noten

1 Dit artikel is niet de precieze weergave van de mondelinge voordracht én omdat de tekst niet letterlijk werd voorgelezen én omdat bepaalde delen lichtelijk gewijzigd zijn.

2 K. Marx / F. Engels, *Die deutsche Ideologie*, MEW, 3, p. 18: 'Wir kennen nur eine einzige Wissenschaft, die Wissenschaft der Geschichte. Die Geschichte kann von zwei Seiten aus betrachtet, in die Geschichte der Natur und die Geschichte der Menschen abgeteilt werden. Beide Seiten sind indes nicht zu trennen...'

3 Het gaat mij niet om de naam 'geschiedenis', maar om het feit dat methodes en object van deze disciplines niet volgens formele criteria van elkaar te scheiden zijn. Reeds in 1902 was M. Mauss (*Oeuvres*, III, p. 361) van mening dat etnografie, beschavingsgeschiedenis en folklore op arbitraire gronden van elkaar onderscheiden zijn. De etnografie bestudeert, aldus Mauss, specifieke gemeenschappen (die niet mediterraan, niet ariërs en niet semitisch zijn), de beschavingsgeschiedenis ('l'histoire des civilisations') Europese gemeenschappen, de folklore tenslotte bestudeert bepaalde denkvormen en gedragstypen die onofficieel en diffuus zijn en niet geïntegreerd in officiële instituties.

Sinds de tweede wereldoorlog (underground-cultuur, culturele 'revoluties', volksguerilla's, snel stijgende onderlinge afhankelijkheid van alle bestaande samenlevingen) is het feit manifest dat aparte bestudering van deze objecten niet alleen arbitrair is, maar zelf onmogelijk wordt.

4 M. de Certeau schrijft in *L'opération historique* (in *Faire de l'histoire I*, s.l.d. J. Le Goff / P. Nora, Paris, Ed. Gallimard, 1974 p. 12): 'Supposer une antinomie entre une analyse sociale de la science et son interprétation en termes d'histoire des idées est la duplicité de ceux qui croient que la science est 'autonome', et qui, au titre de cette dichotomie, considèrent comme non pertinente l'analyse de déterminations sociales, et comme étrangères ou accessoires les contraintes qu'elle dévoile'.

5 ...'enter the forest of science as an anthropologist studying fellow scientists like members of an unknown tribe'. G. Holton, *Models for understanding the growth and excellence of scientific*

research, in: *Excellence and Leadership in a Democracy*, New York, 1962 (eds. S. Graubard, G. Holton). Geciteerd naar M. de Mey, *Eenheden van groei in de wetenschap: specialismen en hun ontwikkeling* (Handschrift).

6 Ik behoor tot een subgroep van de historische citeergemeenschap: de mediëvistiek. In deze subgroep wordt zelden iets 'uit de sfeer van het huwelijk' hoe ruim dit onderwerp ook is, behandeld. Wat bijvoorbeeld de geschiedenis van de familie betreft, schreef J. Heers in 1963 (*L'Occident aux XIVe et XVe siècles, Aspects économiques et sociaux*, Paris, PUF, 1963, p. 299): 'En 1932, Marc Bloch écrivait: 'Nous ne possédons à peu près aucune étude précise sur les liens de parenté au Moyen Age'. Depuis, le progrès en ce domaine ne sont pas très appréciables'. Sinds 1963 heeft de mediëvistiek, afgezien van enkele zeldzame bijdragen, bijvoorbeeld van J. Heers zelf (*Le clan familial au moyen âge. Etudes sur les structures politiques et sociales des milieux urbains*, Paris, PUF, 1974), weinig nieuwe resultaten geboekt. Dus verregaande stagnatie op dit punt sinds méér dan veertig jaar. Handboeken over de Middeleeuwen, die meestal wemelen van allerlei instellingen, behandelen zelden of nooit huwelijk en gezin.

7 Gregorius van Tours, *Liber II de virtutibus S. Martini*. (Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum (= MGH, SRM) I, II), 24, p. 167.

8 Caesarius van Arles, *Sermo XLIV* (ed. G. Morin, Corpus Christianorum, Series Latina (= CCL), CIII, Turnhout 1953), p. 238-299. Zie *Ezechiël* 18,6; *Lev.* 18, 19: 'En tot een vrouw in haar maandelijks onreinheid zult gij niet naderen om haar schaamte te ontbloten'.

9 *Benedicti capitularium liber III*. (MGH, Leges in folio, II, II), cap. 179, p. 133. Op het concilie van Troslé in 909 werd betreffende 'roofhuwelijken, heimelijke huwelijken en incest' teruggegrepen naar Benedictus Levita. Zie J.D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio* 1759—1798, XVIII, Concilium Troslejanum, p. 287.

C. LEVI-STRAUSS vergist zich dus wanneer hij schrijft [*Structures élémentaires de la Parenté*, Paris, PUF, 1949, p. 30] dat vóór de XVIe eeuw het incestverbod als beschermende maatregel tegen noodlottige effecten van huwelijken tussen verwanten nergens voorkomt.

10 ...'per violentiam noctis dominicae..., hunc autem diem in laudibus Dei inpolluti ducite' (noot 7); 'si animalia sine intellectu non se contingunt' (noot 8); 'Ex his autem procreari solent coeci, clausi, gibbi et lippi sive alii turpibus maculis aspersi' (noot 9); 'ab omnibus sordibus hominem et animalium impollutum' (noot 12).

11 Men lette er op dat de geciteerde teksten op eerder toevallige wijze bij elkaar zijn gelezen. Een index of enig ander naslagwerk dat ons bij het systematisch verzamelen van dit soort teksten kan helpen, bestaat niet.

12 *Vita Dagoberti III, Regis Francorum*. (MGH, SRM, II), p. 517: '... culbiculum illud ita permanet ab omnibus sordibus hominem et animalium impollutum, ut nullus hominum ibi ausus sit manere nec aliquod pecus; si in eo intraverit, aut debilitatum aut mortuum eicitur'.

13 M. Douglas, *Purity and Danger. An Analysis of Concepts of Pollution and Taboo*, New York, 1966; J. Cazeneuve, *Les rites et la condition humaine d'après les documents ethnographiques*, PUF, 1957; een sterk verkorte weergave van dezelfde stellingen, met minder verwijzend materiaal en meer nadruk op de theoretische problemen in J. Cazeneuve, *Sociologie du rite (Tabou, magie, sacré)*, PUF, 1971. (Douglas en Cazeneuve hebben blijkbaar nooit van elkaar gehoord: alhoewel ze vaak gelijkaardige gedachten ontwikkelen, vermelden ze elkaars werken niet.)

14 C.S. Ford / F.A. Beach, *Vormen van seksueel gedrag*, Utrecht/Antwerpen, 1972 (vertaling van *Patterns of Sexual Behaviour*, 1951), p. 326.

15 C.S. Ford / F.A. Beach, o.c., p. 262-263.

16 H.A. Junod, *The Life of a South African Tribe I, Social Life*, London 1927; *Annotatio duodecima* (Latin notes for medical men and ethnographers), p. 518): 'veretrum ita retro recedat ut vir urinam reddere non possit et, brevi tempore moriatur. Talem vitae exitum multi habuerunt'.

- 17 J.P. Snoep, *Een woord aangaande de overleveringen van geneeskundigen aard, uit vroegere bijgelovige begrippen afkomstig, die nog onder het volk gezag uitoefenen*. Wolfwaardijk, 1851 [handschrift bij de Maatschappij van Geneeskunde te Amsterdam].
- 18 A. De Cock, *Spreekwoorden en Zegswijzen over de vrouwen, de liefde en het huwelijk*, Gent, 1911, p. 236.
- 19 Idem.
- 20 C.S. Ford / F.A. Beach, o.c. p. 263.
- 21 H.A. Junod, o.c., p. 518: 'Radicibus arboris cui nomen est mayilana vel mulieris menstruantis vestis particulà, a medico ad levem pulverem redactà, quae aegro bibenda est, morbus sanari potest. Aegrotus multum sanguinis reddet, et veretro exeunte, salvus est'.
- 22 H.A. Junod, *The life of a South African Tribe II, Mental life*, London, 1927, p. 357.
- 23 W. Dijkstra, *Uit Friesland's Volksleven van vroeger en later*, II, Leeuwarden, 1896, p. 238.
- 24 Terloopse mededeling bij een vraag naar overtuigingen omtrent zwangerschap (Vragenlijst 7, vr. 2, bijlage, berustend bij het Volkskundebureau). 'Men heeft mij terloops medegedeeld, dat een menstruerende vrouw of meisje 1e nooit bij de slacht aanwezig mag zijn; daar dan het vlees spoedig zal bederven en het bloed zal stollen; 2e nooit mag meehelpen bij de *inmaak* van ongezoute groenten, daar ook deze dan 'absoluut' zullen bederven; b. nooit mag meehelpen bij de *weck*, daar dan alle glazen weer los zullen gaan...; 3e door den boer door de kool kunnen worden gestuurd om een rupsenplaag te voorkomen.'
- 25 *Etymologiae*, lib. XI, I, 141.
- 26 *Etymologiae*, lib. XI, I, 139.
- 27 F.H. Wasserscheben, *Die Bussordnungen der abendländischen Kirche*, Graz 1851, Corrector Burchardi, Cap. CLXIV, p. 662.
- 28 Iets over de verontreiniging door zaadlozing (en vergelijking met menstruatie) bij A. Demyttenaere, *Vrouw en sexualiteit. Een aantal kerkideologische standpunten in de vroege middeleeuwen*, Ts. V. Gesch., 1973, jrg. 86, afl. 2, p. 242-246.
- 29 Dit is iets waar J. Cazeneuve (o.c., 1957, p. 86) op wijst in navolging van Lévy-Bruhl 'lorsqu'il sort du corps sans qu'on l'ait voulu, sans qu'on ait soi-même pratiqué la saignée ..., la chose prend un aspect tout différent. Le primitif en est ému et troublé.' J. Cazeneuve verwijst waarschijnlijk ten onrechte naar M. Mead's beschrijving der berg-Arapesh waar goed bloed expliciet door vrijwillige sneden zou ontstaan, en slecht bloed 'est celui de la menstruation ou celui qui s'écoule lors d'un accouchement'. Zoals blijkt uit de volgende citaten wordt hier een verkeerde suggestie gewekt. M. Mead, *The Mountain Arapesh II Supernaturalism*, in: *Anthropological papers of the American museum of natural history*, New York, 1940 (p. 319-451), p. 349-50: 'in other words, both men and women have good blood and bad blood; good blood, live-giving and life forming, is that which flows from a wound, which a mother gives her child, which is let when a girl is scarified, and which flows when the penis or the arm is cut to provide nourishment for the sick or growth to the initiate. Bad blood, on the other hand, is the menstrual blood of a woman, the first discharge at a birth while the woman is still secluded in the birth hut (this seclusion is also described as a *wo'wis walehas*, the *tamberan* of the woman); the blood purposely let by a male as purification which boys describe as their *tamberan* and that which flows from a sore rather than a clean wound... Bad blood is definitely connected with sexuality, with a failure to keep taboos, with death, and with death-giving characteristics, good blood is associated with asexuality and (349) parenthood, with a disciplined observance of taboos and avoidance of aggression.'
- 30 Waarschijnlijk is dit een van de belangrijkste elementen: menstruatie wijst op een nieuwe levensfase, op het onstabiele, wordende karakter van het menselijk bestaan zelf. (Zie J.

Cazeneuve, *Les rites et la condition humaine d'après les documents ethnographiques*, H. VII, *Le devenir et l'impureté*, o.c., p. 119-152).

31 Zie R. Otto, *Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen*, Breslau 1917, p. 13-25. Ik spreek hier van 'onwennigheid' en niet van angst of terror, omdat onwennigheid kan ontstaan zonder dat dit tot hevige emoties met zichtbare lichamelijke reacties aanleiding geeft. M. Douglas (o.c., p. 2) schrijft: 'There is nothing fearful or unreasoning in our dirt-avoidance: it is a creative movement, an attempt to relate form to function, to make unity of experience'. Dat vind ik een beetje bij het haar getrokken: zij vertelt ter inleiding van deze zin o.a. '... I always remember how *unrelaxed* (mijn cursivering) I felt in a particular bathroom'. Inderdaad wanneer zij op haar manier de badkamer begint te ordenen, kan men spreken van een creatieve bedrijvigheid, maar deze ging bij aanvang gepaard met onwennigheid die bij ordening verdween.

32 *Gregorii I. papae Registrum epistolarum*. (MGH, Epistolae, II), c. 399.

33 Isidorus van Sevilla noemt de vrouw het enige 'animal menstruale' (*Etymologiae*, lib. XI, I, 140)

34 Jonas van Orléans, *De institutione laicorum*, II, 7 (Patrologia Latina 106) p. 182-183.

35 M. Douglas, o.c. p. 3: 'Beliefs reinforce social pressures: all the powers of the universe are called into guarantee an old man's dying wish, a mother's dignity, the rights of the weak and innocent. Political power is usually held precariously and primitive rulers are no exception'.

36 Overigens hebben bijna al de geciteerde vroegmiddeleeuwse teksten deze performatieve functie.

37 MGH, Leges S. II, I, c. 16, p. 36: 'ut omnes homines laici publicas nuptias faciant tam nobiles quam ignobiles.'

38 MGH, Leges S. III, II, 1, p. 191-192. Voor een uitgebreide geschiedenis van het kerkelijk huwelijk: K. Ritzer, *Formen, Riten und religiöses Brauchtum der Eheschliessung in den christlichen Kirchen der ersten Jahrtausends*, Münster i.W., 1962.

39 Zie A. Schierbeek, *Van Aristoteles tot Pasteur. Leven en Werken der groote biologen*, Amsterdam, 1923, p. 121-122; p. 461-464.

40 A.W. Meyer, *The Rise of Embryology*, London, 1939, p. 137-148.

41 A.W. Meyer, o.c. p. 149.

42 A.W. Meyer, o.c. p. 153.

43 Levinus Lemnius, *Occulta naturae miracula*, Antwerpen, 1561, lib. II, cap. XXII, p. 118-119. C.M. van Hoorn schrijft (*Levinus Lemnius en Willem Lemnius, twee zestiende-eeuwse medici*, in *Archief, mededelingen van het koninklijk zeeuws genootschap der wetenschappen*, 1971, p. 68): 'Beneden peil lijkt ons de opvatting dat een spiegel beslaat door de adem van een menstruerende vrouw, en dat door dezelfde oorzaak de glans van bloedkoralen sieraden verloren kan gaan'.

44 Levinus Lemnius, *Occulta naturae miracula*, Antwerpen, 1561, lib. I, Cap. VIII, p. 19-20.

45 S. Freud, *Schlusswort der Onaniediskussion* (1912), GW, VIII, London 1943, p. 340-341: Ich gestehe es, ich kann auch hierin nicht die Standpunkt *Stekels* teilen, trotz der vielen tapferen und richtigen Bemerkungen, die er uns über diese Frage vorgetragen hat. Für ihn ist die Schädlichkeit der Onanie eigentlich ein unsinniges Vorurteil [...] Ich meine aber, wenn wir das Problem *sine ira et studio* — soweit es eben uns möglich ist — ins Auge fassen, müssen wir eher aussagen, dass solche Parteinahme unseren grundlegenden Ansichten über die Ätiologie der Neurosen widerspricht'.

46 In de geciteerde teksten zitten echter veel meer interpretatiemogelijkheden verborgen. We lezen bijvoorbeeld dat de moeder het op de zondag verwekte monsterkind niet doodde 'zoals de

gewoonte' was (zie noot 7). Deze gewoonte het kinderaantal te beperken door 'expositio', anti-conceptie en 'abortus' zou voorwerp van 'interdisciplinair' onderzoek kunnen zijn. Ik wijs slechts op de vele sprookjes waar ouders, alsof het niets was, hun kinderen het bos insturen, prijsgeven aan de chaos, de nacht en de wolven. Hansje, Grietje, Klein Duimpje zijn er, gezien de voedselschaarste, teveel. Het suikeren of peperkoeken huizeken is slechts een onbereikbaar fantasma en, sterker dan de banden des bloeds of de wet van de kerk, regeert de honger. Voor Finland is er omtrent 'de gewoonte kinderen te doden' een zeer interessante studie te signaleren: J. Pentikäinen, *The Nordic dead-child tradition. Nordic dead-child beings. A study in comparative religion*. Helsinki, 1968, Diss. Turku (FF Communications 22). Schriftelijke enquête, veldwerk, historisch-filologische bronnenstudie, aanwending van volkskundige en godsdienstvergelijkende gegevens zijn de wegen waarlangs materiaal voor deze studie werd verzameld.

47 De 'instrumentele' objectiverende manier van benaderen stelt de vrouw als 'animal menstruale' in een heel ander licht, seculariseert haar bij wijze van spreken. Dit is waarschijnlijk een van de belangrijkste voorwaarden geweest om emancipatie-gedachten te ontwikkelen en te verspreiden. Dit is het, veronderstel ik, nog ondanks tampon- en intiem spray-reclame die met (gedeeltelijk) irrationele betekenischema's omtrent rein en onrein de vrouwen pogen 'in te pakken' en ondanks de mensen, van beider kunne, die retrograde niet-objectiverende denkwijzen als progressief bestempelen.

48 Met dank aan J.J. Voskuil en J.A. Baarspul voor hun vriendelijke aanwijzingen bij het zoeken naar volkskundige gegevens.